

Muckenhaupt Erzsébet

A CSÍKSOMLYÓI FERENCES NYOMDA
ÉS KÖNYVKÖTŐ MŰHELY KÁJONI JÁNOS
KORÁBAN¹

– *Újabb adatok a csíksomlyói könyvnyomtatás
és könyvkötészet első évtizedéből* –

A csíksomlyói ferences kolostor nyomdájának alapítása I. Apafi Mihály (1661–1690) korára esik, amikor a fejedelemség területén hosszabb-rövidebb ideig még nyolc helyen folyt könyvnyomtatás: Sárospatakon, Kolozsváron, Szebenben, Brassóban, Gyulafehérváron, Szászsebesen, Keresden, Debrecenben. A többségükben protestáns nyomdák közül fejedelmi nyomdaként működött a Rákócziak által alapított pataki tipográfia, városi nyomdaként bérlők üzemeltették a szebeni és brassói nyomdát, ugyanúgy működött a török hódoltsági területhez legközelebb fekvő debreceni nyomda is. A Bethlen Gábor által alapított gyulafehérvári fejedelmi nyomda az 1658-as török-tatár-dúlás következtében megszűnt. A század hetvenes éveiben a sárospataki nyomdát Debrecenbe menekítették, a gyulafehérvári megmaradt részét pedig Apafi Mihály fejedelem az addigra gazdátlanná váló váradi tipográfiával egyesítette, a kolozsvári, valamint a nagyenyedi kollégiumoknak adományozta, és Kolozsvárra telepítette. A protestáns nyomdák mellett tevékenykedett egy ortodox román nyomda (helyét többször változtatta, de mindvégig ugyanazzal a felszereléssel Gyulafehérváron, Szászsebesen és Szebenben). A század utolsó harmadára az addig protestáns főurak többségének katolikus hitre térésével, a Wesselényi-féle Habsburg-ellenes összeesküvés megtorlásaként további protestáns nyomdák már nem létesülhettek.²

Ugyanebben az időszakban Magyarországon négy helységben folyt katolikus nyomtatás: a magyar katolicizmus két jelentős központjában,

1 Az alábbi írások a Csíkszeredában 2019. november 16-án megtartott *Joannes Kájoni 390* emlékkonferencián elhangzott előadások szerkesztett változatai. A konferencia szervezője a Hargita Megyei Kulturális Központ volt.

2 V. Ecsedy 1999, 109–143.; V. Ecsedy 2000; Muckenhaupt 2007, 9–10.

Pozsonyban és Nagyszombatban, a nyugati határszélen, Lorettomban (1670–1672), Nádasdy Ferenc főúr nyomdájában, és a kassai jezsuitáknál (1673–1674). Országos hatású katolikus nyomda csak a nagyszombati jezsuita egyetemé volt, amely kiadványai nagy számával, példányszámával és terjesztésével kimagaslott a többi magyarországi nyomda közül.

A 17. századi erdélyi fejedelemség területén a vallási és politikai berendezkedésnek megfelelően a katolikusok nem rendelkeztek önálló tipográfiával, amint nem tarthattak felsőbb iskolákat sem. Ezért a magasabb szintű papi képzést csak Erdélyen kívül tudták megoldani.³ Ugyanígy a számukra fontos nyomtatványokat is – tankönyveket, imakönyveket, énekeskönyveket és kegyességi műveket – távoli helyekről, csak a fejedelemség területén kívülről, Bécsből, Nagyszombatból és Pozsonyból tudták beszerezni.

A Nagyszombatból kiinduló ellenreformáció, Pázmány Péter fellépése és nézeteinek nyomtatásban való terjedése azonban előbb-utóbb a protestáns erdélyi fejedelemségben is érezte hatását.⁴ E folyamatok következményeként a század utolsó negyedében létrejöhetett az első erdélyi katolikus alapítású nyomtatóműhely, 1675-ben.⁵

A nyomda alapítására Csíkban került sor, a Szent István királyról elnevezett ferences őrség csíksomlyói kolostorában. A nyomdaállítás gondolatát a ferences őrség definitóriuma (vezetősége) indítványozta és pártolta. A rend Kájoni János tudós ferences atyát bízta meg a kézisajtó megszerzésével és felszerelésének megvásárlásával. Témánk szempontjából különösen érdekes, hogy Kájoni János nagyszombati tanulmányai során feltehetően a nyomdászat mesterségét is közelebbről megfigyelhette a jezsuiták által 1648-tól működtetett egyetemi nyomdában. A tipográfia felállítására szempontjából fontos esemény lehetett még Kájoni János 1671. évi felső-magyarországi (pozsonyi) diplomáciai küldetése, amelyet I. Apafi Mihály követeként, a fejedelem kérésére teljesített. A küldetés célja a Wesselényi-féle összeesküvéssel kapcsolatban megvádolt Czeglédi István kassai lutheránus prédikátor érdekében való közbenjárás, a lelkész megmentése volt.⁶ Az erdélyi fejedelem által kijelölt

3 Szabó-Tonk 1992.

4 Galla 2005, 121–145.

5 Bánfi et al. 2014, 155–158.

6 Benedek 2000, 385–388.

egyházi küldöttség tagjaként Kájoni az erdélyi ferencesek nyomdaalapítási terve miatt Nagyszombatba is ellátogathatott.⁷

A csíksomlyói tipográfia létesítése szempontjából fontos volt, hogy Kájoni Jánost 1675-ben megválasztották a kusztódia élére, 1677-től pedig püspöki helynök utódlási joggal a ferences Damokos Kázmér segédje, az apostoli misszió főnöke. Megválasztott tisztségeit követően legfontosabb feladatának immár a nyomda felállítását tekintette. Saját maga jegyezte fel a ferences őrség történetébe, hogy „*P. Joannes Kájoni szerzette a Typografiat, pro necessitate Missionis Apostolicae et catholicorum huius regni, a melynek szerzeseben se Csik, se Mikhazi Klastrom egy penzt sem adot, hanem kézi munkajával szerzette az arrat, cum omnibus requisitis et pertinentiis suis.*”⁸

A nyomda alapításához anyagilag hozzájárultak a somlyói kolostor és a székelyföldi katolikusok jötevői, Kornis Gáspár marosszéki főkapitány és Haller Jánosné Kornis Kata együttesen 100 forinttal. További 10 forinttal segítette Bánfi Kristófné Farkas Margit.⁹ Kájoni János az officina felállítását követően az 1676. év elején Győrffi Ferenc testvért a nyomda engedélyeztetésének céljával elküldte Rómába, valamint azért is, hogy a Szűz Máriáról elnevezett magyarországi provinciából hozzon könyvkötőt.¹⁰

A könyvsajtó utólagos írásos engedélyét a somlyói ferencesek 1676-ban kapták meg Rómából. Az engedély megszerzésében Kájoni segítségére volt rendtársa, Római Modeszt (Modestus a Roma) egykori erdélyi ör,¹¹ az erdélyi kusztódia egyik alapítója.

Figyelmet érdemlő tény, hogy a csíksomlyói ferences tipográfia, a magyarországi és az erdélyi nyomdákhoz hasonlóan, nem folyamodott császári, királyi vagy fejedelmi engedélyért alapításakor. Nyomtatómű-

7 Domokos 1979, 129.

8 Kájoni 1991, 60.

9 Uo., 64. A nemes asszony a kolostor jötevője, Szűz Mária tisztelője, Kájoni János feljegyzései szerint valószínűleg fogadalomból ezüstkoronát adományozott a csodatevő Mária-szobornak: „*Banfi Christofne Farkas Margit czinaltatta a boldog Asszony fejében valo ezüst coronat a melynek keszitesere adot fl. 250 cum victualibus pedig felment ad florenos 300*” (Kájoni 1991, 60.)

10 Benedek 2000, 443.

11 Olasz ferences misszionárius, aki Kájoni János korában Erdélyben működött. Ő is bábáskodott 1640-ben a Szent István királyról elnevezett erdélyi ferences őrség megalapításánál. Ekkor váltak el az erdélyi ferencesek a magyarországi Üdvözítőről elnevezett provinciától. Az erdélyi őrséget (kusztódiát) 1729-ben emelték provincia (tartomány) rangra.

helyének felállításához kizárólag csak egyházának hozzájárulását kérte, amely ellen az erdélyi fejedelem nem tiltakozott. Nem rendelkezünk arra vonatkozó adattal, hogy Kájoni mekkora összegért és hol vásárolta a tipográfia felszerelését. Az utóbbi évek kutatása nyomán kizárható, hogy a viszonylag közeli erdélyi Szászföldről vette volna a készletet, ahol több nyomda is működött. Ugyanakkor a nagyszombati Akadémiai (Egyetemi) nyomda anyagával vetve egybe a felszerelést, megállapítható a kapcsolat Csíksomlyóval. Abból, hogy a ferences műhelynek sem a teljes betűkészlete, sem a cifráinak többsége nem egyezik a nagyszombati officina készletével, továbbá mivel a közös nyomdai anyagot sem Csíksomlyóval egyszerre kezdték alkalmazni, arra következtetünk, hogy az új nyomdai készleteket a két nyomtatóműhely viszonylag közeli időkorben közös bécsi forrásból, de egymástól függetlenül is beszerezhetette. A kérdés pontos tisztázása még további kutatást igényel.¹²

A nyomda szerény felszereléssel rendelkezett: összesen tíz darab könyvdísszel és egy, a bécsi forrást erősítő iniciálesorozattal. Könyvdíszeknek többségét egyenként válogathatták össze már kiiktatott egykori, bizonyára nem hazai, és egyelőre még nem azonosított nyomdai készletekből. A kötetek díszítését segítette még a felszereléshez tartozó tizennégyféle nyomdai cifra is, amelyből találékonyságuknak köszönhetően szép kiállítású, tipográfiai szempontból igényes címlapkereteket, záródíszeket és iniciálékat alakítottak ki, ily módon pótolva ki a könyvdíszek hiányát.¹³

Kájoni János a tankönyvek, imádságos- és énekeskönyvek kinyomtatásához Kassai András¹⁴ személyében nyomdászról is gondoskodott. A fiatal tipográfus világi nyomdászként érkezett Csíkba. Még Csíksomlyóra költözése előtt a Felvidéken (Kassán?) nagyszerűen elsajátította a nyomdászat mesterségét. Bizonyítja ezt a somlyói kiadványok szép tipográfiai kivitelezése.

Kassai András érdeme lehet, hogy a későbbiekben megoldotta a Kájoninak oly nélkülözhetetlen, öntött, mozgatható hangjegyek pótlá-

12 Bánfi 2011, 73–76; Bánfi et al. 155–158., 330–331.

13 Bánfi 2011, 73–76.

14 P. Kassai András valószínűleg 1652-ben született lutheránus szülőktől. 1679-ben felvette Szent Ferenc öltönyt és nemsokára pappá szentelték; 1684-ben mint páter szerepel. 1692-től kezdődően Brassóban is működött, mint misszionárius, azonban élete végéig a csíksomlyói nyomdát vezette. Meghalt Csíksomlyón 1705. január 27-én. – György 1930, 188., 255., 391., 525.

sát, fametszetű kottasorok segítségével. Előbb négy sorban vonalakat nyomtattak, majd az általuk „fabrikált” hangjegyeket az üres sorokra rányomtatták. Az eljárásnak köszönhetően a kottákba a szükséges betűt vagy szövegrészeket is be lehetett illeszteni. A nyomda első terméke, a *Cantionale Catholicum*, még kották nélkül jelent meg 1676-ban. Ezt az eljárást mai tudásunk szerint az 1678¹⁵ és 1683-ban nyomtatott liturgikus kalendárium *Modus, Benedicamus et antiphonas intonandi* című oldalán¹⁶ alkalmazták.

A 18. század elején a *Cantionale Catholicum*nak a második kiadásában is szerepel ez a kottanyomtatási módszer (1719).¹⁷ Teljes kottás liturgikus könyvet 1741-ben adtak ki a somlyóiak, a *Hymni vesperarum* című liturgikus művet.¹⁸

Kassai András nemcsak a nyomda vezetését látta el, hanem a nyomtatásban segédkező, könyvkötő laikus testvérek közül többet bevezetett a nyomdászat mesterségébe is. Név szerint ismert tanítványa Fr. Balogh Leó,¹⁹ aki 1729-ig dolgozott a nyomdában. Kassai mellett minden bizonnyal ő is együttműködött Kájoni Jánossal az 1680-as években a nyomdából kikerülő munkák kinyomtatásánál.

1681 és 1684 között Kájoni csíksomlyói házfőnökként sokat tett a templom és a rendház helyreállításáért, felújításáért (1682-ben Vítus Pilutius moldvai apostoli adminisztrátorral felszenteltette a templomot), kolostori könyvtárat gondozott, könyveket köttetett, felügyelte az iskola, a tipográfia és a könyvkötő műhely tevékenységét.²⁰

A következőkben az Erdélyi Fejedelemség idején működő csíksomlyói ferences nyomda kiadványairól, azok nyomtatási körülményeiről adunk számot az újabb kutatások tükrében. Azokat a kutatási eredményeket összegezzük, amelyek az erdélyi és moldvai katolikusok számára dolgozó csíki ferences nyomda vonatkozásában új adalékokkal szolgálnak. Olyan új nyomtatvány- és kéziratföredékek kerültek ugyanis elő, amelyek a Kájoni-nyomdához köthetők, és amelyekről eddig nem volt tudomásunk.

15 RMK II. 1419.

16 RMK II. 1517a, f. C_{3a}.

17 Petrik I. 308.

18 Petrik V. 214.

19 Balog (János) Leo testvér Háromszéken született 1665-ben. 1680-ban öltötte magára a rend ruháját. Csíksomlyón hunyt el 1729. január 8-án. – György 1930, 472.

20 Kájoni 1991, 59–60.

Az elmúlt korok egyes könyvkötései valóságos kincseshányak a kutatók számára, s olyan szolgálatot tehetnek a könyvtörténettel foglalkozóknak, mint amelyet a föld vagy a középkori műemléktemplom a régészeknek. A restaurálás, a táblák felbontása vagy szétáztatása alkalmával felbecsülhetetlen értékű kéziratok, oklevelek, kódexek és nyomtatványok részei kerülnek elő. A csíksomlyói barátok könyvkötő műhelyében készített papír kötéstáblákból kifejtett, összeragasztott selejtes nyomtatványok, makulatúra és próbanyomatok vizsgálata, megbontása és restaurálása során alig ismert, ismeretlen vagy csonkán fennmaradt 17. századi somlyói nyomtatványokat sikerült meghatározni.

Vizsgálatunk egy több évre szóló kutatási projekthez tartozik. Témája: a csíksomlyói ferences kolostor könyvkötő műhelyének első és második korszaka, illetve a nyomda első, 17. századi időszaka. A kutatás során több somlyói 17. századi nyomtatványt és kötést határoztunk meg hazai és külföldi könyvtárakban egyaránt. Az iparművészeti, kötéstechnikai, könyv- és művészettörténeti szempontból végzett vizsgálat során a Csíki Székely Múzeumban őrzött somlyói kötéseknek egy részét megbontásra és helyreállításra javasoltuk.²¹

A magyar nyelvterületen belül eddig hasonló kutatást végzett az OSZK Régi Magyarországi Nyomtatványok Kutatócsoport egykori vezetője, Borsa Gedeon, a Joannes Manlius 1582–1605 között a királyi Magyarország nyugati városaiban végzett nyomdászai, könyvkötői és könyvkereskedői tevékenysége kapcsán.²²

A kutatás során összesen hat könyv kötését javasoltuk restaurálásra és megbontásra.²³

21 A Csíki Székely Múzeumban a kötetek restaurálását Benedek Éva okleveles papírrestaurátor végezte el.

22 Joannes Manlius Németújvárott, Monyorókeréken, Keresztúron és Sárváron dolgozott. Németújvárott (Güssing) mindenekelőtt patrónusa, Batthyány Boldizsár könyvtára számára kötött könyveket. Batthyány unokája, Batthyány Ádám a könyvtár egy részét később a németújvári ferences kolostorra hagyta. (Borsa 1970–1971, 301–321.; Borsa 1972, 165–203.)

23 1. Ltsz. 7.: Seneca, Lucius Annaeus: *Scripta quae extant*. Ed. Marcus Antonius Muretus et Fernardus Pincianus. – Parisiis, apud Petrum Cavellat, ex Typographia Petri Remier, 1587.; 2. Ltsz. 866.: Coll. 1–2.: 1. Joannes Baptista de Lezana: *Consulta varia theologica, juridica et regularia per conscientiarum instructione*. – Venetiis, apud Franciscum Baba, 1651. 2. *Summa quaestionum regularium seu de casibus conscientiae*. – Venetiis, apud Juntas et Baba, 1641.; 3. Ltsz. 1313.: Buccellenti, Joannes: *Asceticarum considerationum tomus secundus, creatura peccans. De triplici peccato Luciferi, Adami, et Caini*. – *De dignoscendis spiritibus*. – Viennae Austriae. In officina typographica Matthaei

A csíksomlyói nyomda legelső és egyben legjelentősebb 17. századi kiadványa Kájoni János *Cantionale Catholicum* című énekeskönyve. Kájoni az előszóban maga írta, hogy legfőbb célja e munkával hazájának szolgálni, egyben mások számára biztosítani, hogy akadály nélkül dicsérhessék az Istent. Ennek a fontos műnek a megjelentetését 200 forinttal támogató csicsókeresztúri Torma Istvánhoz, Belső-Szolnok vármegyei főispánhoz írt ajánlásában Kájoni megemlíti: „*most nagy fáradtsággal és költséggel hozatott Typográphiámnak első zsenégjét Kegyelmednek szentelem.*”²⁴ Három részben, mindegyik külön címlappal, de folyamatos lapszámozással, magyar és latin nyelvű énekszövegeket tartalmaz. Beosztása nem tér el a szokásostól: az első rész Adventtől Úrnapiig az egyházi év énekeit közli; a második részben a tágabb értelemben vett „de sanctis” (a szentek miseénekei) énekeken kívül vannak még a liturgikus év saját miseénekei (*Cantiones de tempore*) és zsolttárok. A harmadikban a temetési és halotti énekek, az utolsó dolgozokról szóló énekek, továbbá alkonyati zsolozsmák, litániák és Krisztus életéről szóló passió-énekek találhatók. A nagybőjti énekek között megvannak Jeremiás siralmi, valamint a virágvasárnapi és nagypénteki passió teljes magyar szövege.

Kájoni legfőbb forrása a Lőcsén 1651-ben nyomtatott *Cantus Catholici*, továbbá a 17. század folyamán megjelent katolikus imádságoskönyvek és elmélkedésgyűjtemények voltak. A protestáns eredetű énekek is megtalálhatók énekeskönyvben. A *Cantionale* énekei egyben bizonyítják, hogy Kájoni nagyon jól ismerte az erdélyi hagyományos, népi katolikus énekeket, és fel is vette őket művébe. A 17. század e legterjedelmesebb kinyomtatott énekgyűjteménye évszázadokra meghatározta a katolikus énekhagyományt. Hatása, az ősi dallamok továbbélése Erdélyben és Moldvában, napjainkban is kimutatható.²⁵ A népszerű énekeskönyvét 1719-ben, 1805-ben és 1806-ban²⁶ újra kinyomtatták a csíksomlyóiak.

Cosmerovii, 1667.; 4. Ltsz. 1476.: *Vita sanctorum*. – 16–17. század.; 5. Ltsz. 3016.: Augustinus Barbosa: *Pastoralis sollicitudins, sive De officio et potestate episcopi formularium episcopale*. – 17. század.; 6. Ltsz. 3917.: Coll. 1–2.: 1. *Sylvae sacrae monumenta sanctioris philosophiae*. – Monachii, 1594. 2. *Trophaeum vitae solitariae*. – Venetiis, 1598.

24 RMK I. 1188.; RMK II. 1376.; Veress I. 214.; Domokos 1980, 133–142., 151–1291.; Pap 2000, 540.; Muckenhaupt 2007, 17 (II-1.)

25 Tánzos 1995, 89–91., 97–98.; Kővári 2007, 93–112.; Kővári 2007a, 103–113.; Kővári 2007b.

A megvizsgált és restaurált somlyói kötésekből előkerültek a *Cantionale Catholicum* makulatúralapjai, a korrektúrázása céljából készített kefelenyomatok,²⁷ Kájoni kéziratos megjegyzéseivel, korrektúrajeleivel,²⁸ valamint a tudós ferences által összeállított terjedelmes nyomdai kéziratának több lapja.²⁹ A leletegyüttes könyv- és irodalomtörténeti szempontból nagy jelentőséggel bír, hiszen eddig csupán két régi magyarországi kiadvány nyomdai kéziratát ismertük – az 1590-ben kiadott *Vizsolyi biblia* és az 1626-ban nyomtatott Káldi-féle teljes katolikus biblia nyomdai kéziratát.³⁰

A nyomda tevékenysége, még alapításától kezdve, szorosán összefügg – az ellenreformáció és a magyar katolicizmus programjaként – a vidék katolikus iskolahálózatának kialakulásával, és fejlődésével is. A barátok nyomdájában a tárgyalt időszakban több magyar és latin nyelvű tankönyvet nyomtattak a csíksomlyói és a vidék katolikus kisiskoláinak részére, valamint a gimnázium számára. A Rómából 1676-ban küldött engedélyező okirat kitért arra is, hogy a nyomtatóműhely milyen műveket jelentessen meg. A *Sacra Propaganda de Fide* indítványozta többek között Emmanuel Alvarus portugál jezsuita grammatikájának, az Abbacus-féle számvetéstáblának, Aelius Donatus latin nyelvtanának és Cicero családi levelezésének kinyomtatását.³¹

A megnevezett művekből a kutatók csupán Alvarus népszerű latin nyelvtanából ismernek 17. századi példányt. Nem zárjuk ki, hogy a matematika oktatását segítő abakusz számvetéstáblát és Cicero családi leveleit is megjelentették, ám jelen tudásunk szerint sem erre utaló forrást, sem példányukat nem ismerjük, amely igazolná 17. századi kinyomtatásukat. Cicero családi leveleit a csíki ferencesek később, 1702-ben adták ki,³² de ebben sem található utalás a mű korábbi megjelentetésére.

Általában három típusú tankönyvet jelentettek meg a csíksomlyói és az erdélyi katolikus iskolák számára: katekizmust, ábécéskönyvet és

26 Petrik II. 308.; Petrik II. 309.

27 A *Cantionale Catholicum* makulatúralapjait 2012-ben ismertettük. (Muckenhaupt 2012, 371–384.)

28 Csíki Székely Múzeum, Régikönyv Gyűjtemény. Ltsz. 1476, 866., 3016., 3917.

29 Csíki Székely Múzeum, Régikönyv Gyűjtemény. Ltsz. 7, 866., 3016.

30 Szabó 1983; Erdő 2015.

31 Domokos 1979, 130.

32 RMK II. 2101.

latin nyelvtant. A kisiskolákban a katekizmus volt olykor az egyetlen könyv, amelyet a gyermek kézbe kaphatott. Ebből tanult írni, olvasni, énekelni. A katekizmus és a köréje fonódó iskolai oktatás a vallásitanítás és az erkölcsi-társadalmi ismeretek egybefonódó foglalatja volt.³³ A somlyói barátok a Petrus Canisius német jezsuita által összeállított népszerű katekizmusát többször is kinyomtatták, *Catechismus Latino-Ungaricus* címmel, latin–magyar párhuzamos szöveggel. A 18. századból ismerünk belőle csíksomlyói példányt, először 1759-ből, majd 1771-ből.³⁴

Kájoni korában az ábécéskönyvek, azaz libellus alphabeticusok tartalmazzák a Katolikus Hitvallás és az imádságok szövegét. Ezért ezeket katekizmus-ábécéskönyveknek is nevezik az iskola- és neveléstörténet kutatói.³⁵ Törzsanyaguk: nyomtatott nagy- és kisbetűk, magánhangzók, mássalhangzók, valamint kettőshangzók, gyakorlószövegek, imádságok, litániák. Kájoni János szerkesztésében 1680 körül nyomtatták Csíksomlyón a latin nyelvű ábécéskönyvet, latin–magyar szótári résszel. Becses töredékeit a könyvtáblákból kiemelt makuláturalapok között azonosítottuk.³⁶

A katolikus gimnáziumokban, tehát Csíksomlyón is, a legfőbb latin tankönyvként – akárcsak más országokban – Emmanuel Alvarus (1526–1582) portugál jezsuita szerzetes háromkötetes nyelvtankönyvét használták. Az első kötet a latin nyelvtant tanulni kezdő diákoké volt (*Principia* címmel), a második kötet a mondatalkotást gyakorló tanulóké (*De constructione octo partium orationis*), a harmadik kötetet pedig a latin nyelv hangsúlyviszonyaival és verstannal ismerkedő tanulók használták (*De syllabarum dimensione*). Az első kötetet tanították a csíksomlyói parva- és principia-osztályokban, míg a második és a harmadik kötetet a felsőbb, a grammatika-szintaxis osztályokban.³⁷

Az ellenreformációt megindító katolikus egyház fontos céljának tartotta a latin nyelv tökéletes tudását. Alvarus grammatikája népszerűségét növelte, hogy az adott környezet anyanyelvéhez igazítva a diákok tanulását segítő hatékony taneszköz lett. A csíki székely gyerekek is nagy haszonnal forgathatták, hiszen a somlyói nyomda

33 Mészáros 1972, 160–171.

34 Muckenhaupt 1991, 61.; Pap 2000, 562.; Muckenhaupt 2007, 24. (III-5.)

35 Mészáros 1972, 54–69., 106–216.

36 Csíki Székely Múzeum, Régikönyv Gyűjtemény. Ltsz. 7, 3016., 3917.

37 Mészáros 1981, 453–454.; Muckenhaupt 1991, 60–61.; Muckenhaupt 1992, 61.

Emmanuel Alvarus latin nyelvtanát többször is megjelentette a 17. században, magyar nyelvű magyarázattal. Az első, eddig ismert, Csíksomlyón nyomtatott Alvarus-nyelvtan 1685-ből való, a következő pedig 1699-ből.³⁸ A két azonos tartalmú kiadás tartalmazza a nyelvtan második és harmadik részét. Irodalomtörténeti jelentőségét növeli az a tény, hogy magyar nyelvű értelmezések találhatók a latin példák mellett. Művelődéstörténeti értéküket növeli, hogy egyediek (unikumok), tehát könyvritkaságok; az 1685. évi kiadást a Kászonjakabfalvi Római Katolikus Plébánia gyűjteményében találtuk meg, az 1699-es pedig Csíksomlyón, a ferences kolostorban tanulmányozható.³⁹

A köyvtablákból kiemelt töredékek feldolgozása során Alvarus nyelvtana, ún. principia részének több lapját azonosítottuk. A betűtípusok szerint 1682 körül jelent meg, Kájoni János gvardiánsága idején.⁴⁰

Cato verses bölcs mondásainak Európa-szerte népszerű gyűjteményét (*Praecepta moralia Catonis*) is kiadták Csíksomlyón Kájoni János korában, latin–magyar párhuzamos szöveggel. Az eddig ismertlen somlyói nyomtatvány makulatúralapjain Kájoni Jánostól származó korrektúrajelek láthatók.⁴¹ Ezekhez csatlakozik még Csíksomlyó újabb kincse, a kiadvány Kájoni által összeállított nyomdai kéziratnak töredéke.⁴² Így joggal feltételezhetjük, hogy Kájoni szerkesztette, kiadásra előkészítette és esetleg latinból fordította a népszerű aforizmákat. Ezzel négyre emelkedik a régi magyarországi tipográfiai nyomdai kéziratának száma. Közülük kettő Csíksomlyóról származik!

Irodalomtörténeti vonatkozása miatt volt szintén fontos kiadványa a nyomdának a Haller János magyar fordításában megjelentetett, *Pays, a békeséges türésnek Payssa* című,⁴³ tipográfiai szempontból igényes grafikai kivitelezésű műve.

Haller János (1626–1697) az erdélyi főnemesség előkelő tagja. Jelentős politikai szerepet játszott: fejedelmi tanácsos, Torda megye főispánja, testvérével együtt támogatta Kemény Jánost. Szembeszállt Teleki Mihály pártjával, és a Béli-féle összeesküvés leleplezésekor 1678-ban a fejedelem a fogarasi várba záratta. Fogságából kiszabadulva

38 Muckenhaupt 2007. 18. (II-4), 21. (II-11)

39 Muckenhaupt 1980, 421–424.

40 Csíki Székely Múzeum. Régikönyv Gyűjtemény. Ltsz. 7, 866., 1313.

41 Csíki Székely Múzeum. Régikönyv Gyűjtemény. Ltsz. 1313.

42 Csíki Székely Múzeum. Régikönyv Gyűjtemény. Ltsz. 866.

43 RMK I. 1273; Muckenhaupt 2007, 17–18. (II-3)

visszanyerte I. Apafi Mihály bizalmát, tanácsosa és egyben az erdélyi rendek bécsi követe lett. Várfogsága idején, 1678–1682 között magyarra fordította a *Hármas históriát* és Jacobus Corenus 17. századi obszerváns francia ferences *Clypeus patientiae* című népszerű művét. A *Hármas históriát* halála előtt két évvel, 1695-ben nyomtatta ki a maga költségén Misztótfalusi Kis Miklós polgári műveltséget terjesztő kolozsvári nyomdájában. A Corenus-féle keresztény tanítást a felesége, Kornis Kata által is támogatott csíksomlyói kolostor nyomdájában jelentette meg, 1682-ben. Érdekes e terjedelmes vallásos mű bevezetése, mert benne Haller lelkesedéssel szól a tiszta, szép magyar beszéd és írás szükséges voltáról. Ugyancsak ott ír arról is, hogy az anyanyelv fejlesztése iránti buzgalma s a köznép művelését, nevelését és szórakoztatását szolgáló 17. századi irodalmunk gyarapítása készítette a könyv fordítására.⁴⁴ A táblákból kiemelt töredékek között azonosítottuk a kiadvány több kefelenyomatát, amelyeken Kájoni János korrek-túrajelei láthatók.⁴⁵

A csiki barátok a tárgyalt időszakban több katolikus imakönyvet jelentettek meg, leginkább másodkiadásban. Újfalvi Albertnek, Kájoni János rendtársának sajnos elveszett feljegyzései szerint Kájoni még papnövendék korában, 1650-ben írta meg magyar nyelvű imakönyvét, amelyet a nyomda *Domus aureus (Aranyos ház)* címen feltehetően 1676–1680 között jelentetett meg. Példánya azonban napjainkban már nem található meg.⁴⁶

Kájoni János szorgalmazására és altorjai Apor István anyagi támogatásával nyomtatták ki az erdélyi Székelyszentléleken született Ágoston Péter jezsuita hitszónok *Szívek kincse*⁴⁷ című művének újabb, 1685. évi kiadását. A *Krisztus Urunk szenvedésén és halálán fohászokodó könyvecskét* első alkalommal az 1671. esztendőben Nagyszombatban adták ki.⁴⁸ Ehhez a másodikként ismeretes csíksomlyói kiadáshoz írt ajánlásában maga Kájoni köszöni meg Apor Istvánnak, hogy az *Úr Jézus szenvedéséről elmélkedő könyvecskét újólag kinyomtattatta*.⁴⁹ Egyetlen ismert példánya érdekes módon az egykori kolozsvári református

44 Muckenhaupt 2007, 17–18. (II-3)

45 Csiki Székely Múzeum, Régikönyv Gyűjtemény. Ltsz. 866., 3016.

46 Veress I. 215.; Pap 2000, 468.

47 RMK I. 1329; Muckenhaupt 2007, 19. (II-5)

48 RMK I. 1120.

49 KMK I. 1329.

kollégium könyvtárából származik, és a Kolozsvári Román Tudományos Akadémia Könyvtára őrzi.⁵⁰

Még Kájoni János közreműködésével, 1678-ban került ki a nyomda sajtója alól Batthyány Ádám imádságos könyvének ugyancsak második kiadása.⁵¹ Az imakönyvet először Mathaeus Cosmerovius bécsi nyomtatóműhelye jelentette meg 1654-ben,⁵² ám ebből a kiadásból napjainkra nem maradt fenn egyetlen példány sem.⁵³ A csiki kolostorban nyomtatott újabb kiadásból is csak kötéstáblából kiáztatott töredékek kerültek elő.⁵⁴ A fragmentumokat a budapesti Borda Antikvárium által forgalmazott egyik könyv táblájából emelték ki, és jelenleg az OSZK-ban tanulmányozhatók. Koltai András piarista kutató megállapítása szerint a Kájoni szerkesztésében kinyomtatott Batthyány Ádám-féle imádságoskönyv kisebb változtatással, újabb szöveg betoldásával és más ima elhagyásával jelent meg Csíksomlyón.⁵⁵ A könyv címlapjának töredékeit a Csiki Székely Múzeum restaurálóműhelyében az említett kutatási projekt keretén belül emeltük ki a könyvtáblából. A két fragmentum azonosítása során megállapíthattuk, hogy a Kájoni által szerkesztett imakönyv csiki változatát 1678-ban jelentették meg a somlyói ferencesek a kolostor jótevőjének, Apor Lázárné Imecs Judit támogatásával.⁵⁶

Kisebb terjedelmű liturgikus könyveket is nyomtattak Csíksomlyón. Így Valtsánszki Antal (1649–1705)⁵⁷, a Szent Istvánról elnevezett erdélyi kusztódia öréneke a jóváhagyásával 1685-ben nyomtattak két olyan kisebb terjedelmű liturgikus könyvet, amelyek a magyar és ferences szentek miséit tartalmazzák: a *Novae quaedam missae*⁵⁸ és a *Nova quaedam officiat*.⁵⁹ Az utóbbinak van egy korábbi kiadása is, amelyet a betűtípusok szerint 1680 körül nyomtattak ki a barátok

50 Kovács Mária et al. 2004, 150.

51 Batthyány Ádám: *Lelki kard*. Csíksomlyó, 1678.

52 Koltai 1997, 187–200.

53 Batthyány Ádám: *Lelki kard, avagy imádságos könyv*, Bécs 1654 Cosmerovius. – RMNy 2508A.

54 14 teljes és 14 félbe vágott levél.

55 Koltai 1997, 199.

56 A nemes asszony ezüstláncot is adományozott a somlyói csodatevő Mária-szobornak: „Apor Lázárné az öreg, tudni illik: Imecz Judit atta amaz olvaso formara valo ezüst lanczot, ad honorem Beatae Virginis, mely vagon negy rendel.” – Kájoni 1991, 60.

57 György 1930, 583.

58 Glósz 1884, 2.; Pap 2000, 542.; Muckenhaupt 2007, 19. (II-6.)

59 Glósz 1884, 132.; Pap 2000; Lukinich 1913, 347.; Muckenhaupt 2007, 19–20. (II-7.)

officinájában. A kötésből kiemelt makulatúra lapjain itt is Kájoni János korrektúrajelei láthatók.⁶⁰

Két liturgikus kalendáriumról is tudunk a tipográfia első évtizedéből. A legkorábbit még 1678-ban adták ki a ferencesek. Egyetlen fennmaradt példányát Szabó Károly⁶¹ látta a kolostor könyvtárában, azonban sajnálatos módon azóta már elkallódott, vagy esetleg valahol még lappang. A könyvtáblákból kiemelt lapok között azonosítottuk a ritka nyomtatvány egyik lapját, a *Modus benedicamus et antiphonas intonandi* című kottás oldalt.⁶²

A kalendáriumot 1683-ban újra kiadták. Az eredeti példány hollétéről nem tudunk, azonban fénymásolata téves lelőhely jelzésével az OSZK-ban tanulmányozható.

Az 1679-ben nyomtatott *Szerafin Szent Ferencz életéről és haláláról* című magyar nyelvű könyvből Ábel Jenő csíksomlyói kutatása során látott egyetlen példányt a 19. század második felében,⁶³ majd 1912-ben közölte Lukinich Imre. Ez is elveszett, vagy esetleg még lappang.⁶⁴

A jövedelmezőség szempontjából a tipográfiaiknak fontos volt az alkalmi kiadványok elkészítése. Ismeretes, hogy a csíki klostrom officinája ugyancsak jelentetett meg anyagi hasznot is hozó alkalmi nyomtatványokat. Így például 1685-ben *Új és Ó kalendáriumot*.⁶⁵ Új naptár ó-naptárral, és prognosztikonnal. Bernhard Kracker krakkói csillagász nyomán szerkesztette Neubarth Johann sziléziai asztrológus. Nagyon ritka nyomtatvány, mindössze két példányát ismerjük. A kalendáriumok az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárából kerültek a Kolozsvári „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtárba. Az egyik példány lapjain értékes 17. századi, jobbára a zsögödi Mikó Jánostól származó, csíki vonatkozású bejegyzések olvashatók.⁶⁶

Végül röviden válaszolunk a kérdésre, hogyan korrigáltak a csíksomlyói ferencesek nyomdájában Kájoni János korában?

60 Csíki Székely Múzeum, Régikönyv Gyűjtemény. Ltsz. 3016.

61 RMK II. 1419.; Veress I. 217.

62 Csíki Székely Múzeum, Régikönyv Gyűjtemény. Ltsz. 3016.

63 Ábel, 7.

64 Lukinich 1912, 154.; Veress I. 218.

65 RMK I. 1347.

66 Muckenhaupt 2007, 20. (II-8.)

Régi nyomdai kéziratok és korrektúrák ritkán maradtak az utókorra. Feladatukat betöltve zömükben a legrövidebb időn belül megsemmisültek vagy másodlagosan használták fel a könyvtáblák merevítéséhez. Így különösen ritkák és értékesek számunkra azok a korrektúrajelekkel ellátott ívek, amelyek a régi 16–18. századi magyarországi nyomdákból maradtak fenn. Hogy ezek nem pusztultak el, az csaknem mindig annak köszönhető, hogy a nyomdai makulatúrákat összeragasztva kötéstáblaként használták fel, és így évszázadokon át érintetlenül és ismeretlenül lappanghattak. Az utóbbi évtizedekben több ilyen jellegű leletről számoltak be a szerencsés és hozzáértő felfedezők. Jenei Ferenc a Heltai-nyomda 1566. évi termékeiből és azok korrektúraíveiből talált nagyobb mennyiséget.⁶⁷ Holl Béla az 1626. évi Káldi-féle biblia több lapjának nyomdai korrektúrájára bukkant.⁶⁸ Csapodi Csaba tévesen bártfainak meghatározott, de valójában debreceni magyar naptár íveinek korrektúráját ismertette. Ezután, 1980-ban Szabó Géza és Szelestei N. László további debreceni, Csáktornyai János műhelyéből származó, 1593. évi korrektúrajeles töredékeket elemeztek.⁶⁹ Ezekhez csatlakoznak az említett kutatási projekt során feltárt, meghatározott és bemutatott korrektúrajeles makulatúralapok Csíksomlyóról, Kájoni János korából.

A csíksomlyói tipográfiának nem volt a rend részéről kinevezett korrektora. A nyomda működésének első évtizedében Kájoni János atya végezte a javítást. A szorgalmas barát egyben szerkesztette és összeállította a nyomdai kéziratokat, valamint a rend és a kolostor jótévőinek segítségével megteremtette a kiadásra szükséges anyagi feltételeket.

Milyen jeleket használtak?

A dolgozatban bemutatott leletek tanúsága szerint a hibajelölés túlnyomó része a szedésben lévő hibás betű függőleges vonallal való áthúzásával történt. A helyes betűt mindig a hasáb jobb vagy bal szélére, a hibával egy sorban írta Kájoni, de a korrektúrajeleket nem ismételte meg annyiszor, ahány hiba a sorban volt. A lap szélén a helyes betűk a szövegbeli sorrendjükben álltak, és csupán egyetlenegy függőleges vonal jelölése után. A hiányzó betűk pótlásának jelölésére

67 Borsos 1996.

68 Holl 1956.

69 Szabó–Szelestei 1980.

ugyancsak a vonást használta. Így ha egy betű után két vagy háromra volt szükség, akkor a szövegben ezt egy függőleges vonallal jelölte, és a lap szélére csupán egy függőleges vonal után az összes hiányzó betűt írta. Ugyanígy járt el, ha egy betű helyett két másikra volt szükség. A feleslegesen szedett betűt ugyancsak függőleges vonallal húzta át, a hasáb jobb vagy bal oldalán pedig az említett vonal után a ma is használható, latinból ismert „deleatur” következett. Érdekes módon járt el a hiányzó szó esetén. A javítandó helyre függőleges vonalat tett, a lap szélén ezt megismételte, majd a „diez” rövidítéssel jelezte a javítás szükségét. A marginális szövegrészekben az egyedülálló hiányzó nagybetűket egyszerűen beírta, utána x jelet helyezett el. Ugyanezzel jelölte a lapok alján, hogy elvégezte a korrigálást. Kájoni olykor a lap szélén kisebb szövegrészekkel pótolta a már kiszedett szöveget, továbbá a következő próbanyomaton mellőzte a lap előzőleg szedett szövegének bizonyos részeit, vagyis a nyomtatás során módosított az eredeti nyomdai kéziratot.⁷⁰ Így keletkeztek a nyomdai kéziratok szedésváltozatai.

Az eljárást Európa különböző nyomdáiban és a magyar nyelvterület régi nyomdáiban azonos módon alkalmazták. A korrektúrázás is a csíksomlyói könyvnyomtatás igényességét bizonyítja, akárcsak a nyomda fennmaradt készlete és nyomtatványai.

Csíksomlyóról ezek az első korrektúrajeles, 17. századi makulatúralapok. A magyar nyomdatörténeti irodalom említ olyan 17. századi csíksomlyói nyomtatványtöredéket, amelyet a kötés megbontásakor emeltek ki, azonban ez mennyiségben nem volt olyan jelentős, mint a Csíkszeredában talált és általunk meghatározott töredékek száma.⁷¹

Összegzésként: az erdélyi katolikusok olvasmányigényét könyvekkel ellátó csíksomlyói kolostori officina alapítása szorosan kapcsolódik a magyarországi katolikus hitújításhoz. A ferencesek által a keleti végeken létesített nyomda szinte példátlanul hosszú ideig működött. A nagyszombati akadémiai (egyetemi) tipográfia mellett az egyetlen olyan alapítású katolikus nyomtatóműhely, amely több évszázadon át

70 Muckenhaupt 2012.

71 Borda 1995, 7020.

folyamatosan tevékenykedett. Működése nemcsak az erdélyi katolikusokra, hanem az egyetemes magyar kultúrára is közvetlenül hatott. A 225 éven keresztül töretlenül alkotó szellemi műhely kiadványait a magyar művelődéstörténet több területe is számontartja.

IRODALOM

BÁNFI SZILVIA

2011 A szerény nyomdai készlettel rendelkező csíksomlyói ferences-tipográfia találékonyágáról a 17–18. században. In *Magyar Grafika*, 55. évf. 2. sz., 73–76.

BÁNFI SZILVIA – PAVERCSIK ILONA – PERGER PÉTER – V. ECSEDY JUDIT
2014 *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század. 2. kötet, Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse, Kassa. Tanulmányok és katalógus.* Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár (Hungaria Typographica II.)

BENEDEK FIDÉL

2000 Kajoni [!] János. In *Csíksomlyó* (Tanulmányok). Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Sas Péter. Előszó P. Benedek Domokos OFM provinciális. A kísérőtanulmányt összeállította P. Pap Leonárd OFM, Kolozsvár, 347–478. (Szent Bonaventúra – Új sorozat 22.)

BORSA GEDEON

1970–1971 Joannes Manlius könyvkötői tevékenysége. In *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971.* Budapest, 301–321.

1972 Nyomatványok Manlius kötetábláiban. In *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve.* Budapest, 165–203.

1996 Hogyan korrigáltak 1566-ban a kolozsvári Heltai-nyomdában? In *Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat. 15–17. század.* Budapest, 310–314.

DOMOKOS PÁL PÉTER

1979 „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” Kajoni János: *Cantionale Catholicum.* Petrás Incze János: *Tudósítások.* Budapest.

ERDŐ PÉTER

2015 *A Káldi-Biblia kéziratos töredékei. Hostiensis Lecturájának és Káldi György bibliafordításának esztergomi kézirat-töredékei.* Pyteas Könyvmanufaktúra, Reprint-facsimile, 2015.

GALLA FERENC

2005 *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században.* Budapest–Róma (Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I., vol. 2).

GLÓSZ MIKSA

1884 A csik-somlyói Szent-Ferencz-rendi szerzetesek nyomdájában az 1662–1884-dik évig megjelent és egyéb nyomtatványok teljes címtára, Csik-Somlyón.

GYÖRGY JÓZSEF

1930 *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben,* Cluj–Kolozsvár, Szent Bonaventúra.

HOLL BÉLA

1956 Adalékok a Káldi Biblia történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, 75. évf., 1. sz., 52–58.

KÁJONI JÁNOS

1991 *Fekete könyv, Az erdélyi ferences kusstódia története*. Kájoni János kézírata 1684. Domokos Pál Péter anyagának felhasználásával sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta, valamint a Kusstódia történetét fordította Madas Edit. Az okleveleket fordította Szovák Kornél, Szeged (Adattár a XVI–XVIII. század mozgalmainak történetéhez, 31.)

KOLTAI ANDRÁS

1997 Batthyány Ádám imádságos könyve. *Magyar Könyvszemle*, 113. évf. 2. sz. 187–200.

KOVÁCS MÁRIA – KUSZÁLIK ESZTER – SÁNTA EMESE – SIPOS GÁBOR – SZÓKE IMOLA

2004 *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményének katalógusa*. Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca. Szerk és a bev. tanulmányt írta Sipos Gábor, Kolozsvár, Scientia Kiadó, Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române.

KŐVÁRI RÉKA

2007 A Kájoni Cantionale énekei. Forrai Magdolna Gregoria nyomában a háromszéki Szentföldön. In S. Lackovits Emőke – Szócsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7. Konferencia Sepsiszentgyörgyön 2005 szeptember*. Szepsiszentgyörgy–Veszprém, II. kötet, 93–112.

2007a A Kájoni Cantionale énekei a moldvai csángók között. In *A népének, mint a hagyományos vallásgyakorlat egyik legfontosabb eleme*. Jáki Sándor Teodóz OSB, a Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület hetvenöt esztendő elnöke tiszteletére rendezett tudományos ülés előadásai 2004. május 11. Budapest, 2006, Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület, 103–113. (Csángó Füzetek 5.)

2007b *A Kájoni Cantionale énekei Székelyföld és Moldva néphagyományában a Deák-Szentes kézirat tükrében*. Támavezető Domokos Mária. Doktori értekezés 2007. – http://lfze.hu/netfolder/public/PublicNet/Doktori_dolgozatok/kovari_reka/disszertacio.pdf

LUKINICH IMRE

1912 *Magyar Könyvesház*. *Magyar Könyvszemle*, 20. évf. 2. sz., 151–157.

1913 *Magyar Könyvesház*. *Magyar Könyvszemle*, 21. évf. 3. sz., 347.

MÉSZÁROS ISTVÁN

1972 *Népoktatásunk 1553–1777 között*, Budapest.

1981 Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest.

MUCKENHAUPT ERZSÉBET

1980 Contribuții privind activitatea tipografică din Șumuleu-Ciuc, județul Harghita, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea – începutul secolului al

- XVIII-lea, In *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Valorificare-Cercetare*, Rimnicu Vilcea, Muzeul Județean Vilcea, 421–424.
- 1991 A csíksomlyói ferences nyomda tankönyvei. In *Művelődés*, XL. évf. november–december, 11–12. sz., 60–61.
- 2007 *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely. A csíksomlyói ferences nyomdászok és könyvkötők emlékére*. Kiállítási katalógus. Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum.
- 2012 Makulatúrából felismert szedés- és szövegváltozat 1676-ból, Csíksomlyóról. In *Tükröződések. Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzene-kutató-zenetörténész tiszteletére*. (Szerk. Szalay Olga). Budapest, 371–384.
- PAP LEONÁRD
- 2000 A Kájoni János által alapított könyvsajtó működése Csíksomlyón (1675–1900). In Benedek Fidél: *Csíksomlyó (Tanulmányok)*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Sas Péter. Előszó P. Benedek Domokos OFM provinciális. A kísérőtanulmányt írta és a bibliográfiát összeállította P. Pap Leonárd OFM, Kolozsvár (Szent Bonaventura – Új sorozat 22.).
- PETRIK GÉZA
- 1888–1892 *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. I–IV., Budapest.
- 1971 *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. V. Pótlások. Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok, Budapest.
- SZABÓ KÁROLY
- 1879 *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest.
- 1885 *Régi Magyar Könyvtár II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Budapest.
- SZABÓ GÉZA – SZELESTEI N. LÁSZLÓ
- 1980 Töredékek Csáktornyai János műhelyéből (Debrecen, 1593). *Magyar Könyvszemle*, 86. évf. 4. sz., 301–308.
- SZABÓ ANDRÁS
- 1983 A Vizsolyi Biblia nyomdai kéziratának töredéke. In *Irodalomtörténeti Közlemények*, 87. évf., 5. füzet, 523–527.
- SZABÓ MIKLÓS – TONK SÁNDOR
- 1992 *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged (Fontes rerum scholasticarum IV.).
- TÁNCZOS VILMOS
- 1995 „Deákok” (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban. In *Erdélyi Múzeum*, LVII. évf. 3–4. füzet. Kolozsvár, 82–98.
- V. ECSEDY JUDIT
- 1999 *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*. Budapest, Balassi Kiadó.

2005 *Könyvnyomatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. I. Magyar Könyvszemle*, 121. évf. 3. sz., 289–308.

VERESS ANDREI

1931 *Bibliografia româno-ungară. I–III*, București.

Források

ÁBEL JENŐ jegyzetei a csíksomlyói rendház könyvtárában, MTA KIK, Mss. 335/6.

Borda Antikvárium, 20. katalógus. *Becses nyomtatványok és kéziratok 1482–1995*. Budapest.

Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1655. I–III., Budapest, 1971–2000.

Kájoni János portréja, 1673
(Pergamen, tempera. Fotó: Ádám Gyula)